

БАГЫНЫҢКЫ КОШМО СҮЙЛӨМДӨРДҮН ТҮЮНТКАН МААНИЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫ БЕРҮҮЧҮ СТИЛДИК КАРАЖАТТАР («МАНАС» ЭПОСУ БОЮНЧА)

КОЙЛУБАЕВА АЙГҮЛ

ф.и.к., доцент, К.Тыныстанов атындагы БМУ

Кептик урууда сүйлөм дайыма ар түрдүү мааниде болот, ансыз номинативдик жана коммуникативдик, атрибутивдик жана предикативдик мүнөзгө ээ боло албайт. Ошондуктан булл айкаштардын конструктивдик ар түрдүүлүгү жана атайын грамматикалык каражаттар менен берилген синтаксистик конструкциялардын ортосундагы маанилик байланыштар структуралык-грамматикалык жана семантикалык катыштын сыпатында берилет. Багыныңкы кошмо сүйлөмдөрдүн компоненттеринин ортосундагы синтаксистик байланыштар семантикалык жана структуралык-грамматикалык жактан дайыма субординативдик болот, анткени бир түгөйү басымдуу (доминаттык) мүнөзгө ээ болсо, экинчиси ага көз каранды абалда болуп, анын ар түрдүү кырда алын билдирип турат.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн түгөйлөрүнүн байланышынын синтетикалык жана синтетика-аналитикалык жолу түздөн-түз багыныңкы түгөйдүн баяндоочуна байланыштуу, анткени бир эле мезгилде ал баяндоочтун формасы болу менен бирге, ошол эле учурда багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдү байланыштыруучу каражат болуп саналат. Мындай багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөр «Манас» эпосунун материалдарында өтө жыш колдонулат. М.:

Көк чебич ылдый турса деп,
Камынтпастан Калчаны
Түп этектен алсам деп,
Башы тийсе колума

Туура кесип салсам деп,
Алмамбеттин артынан
Сүйүнчүлөп барсам деп,
Өлүп турат Сыргагың.

Баш сүйлөмдөгү (өлүп турат Сыргагың) айтылып жаткан ойдун максаты, тагыраак айтканда, Сыргактын кандай максат менен тынчы кетип тургандыгы багыныңкы сүйлөмдөр аркылуу берилип, алар баш сүйлөмдөн мурун (препозиция) жайгашуу менен, багыныңкы сүйлөмдүн–*са* мүчөсү жалганган шарттуу ыңгайдан уюшулган баяндоочуна биринчи жактын жак мүчөсү(-*м*) жана көмөкчү милдетти аткарган *деп* деген чакчыл этиштин тизмектеле айтылышы аркылуу баш сүйлөм менен байланышып турат. Мындан тышкары багыныңкы сүйлөмдүн буйрук ыңгайдын үчүнчү жагынын–*сын* мүчөсү уланган этиштик баяндоочунан кийин чакчыл–*ып* формасындагы *де* (*деп*) жардамчы этишинин кошулуп айтылышы аркылуу да максат багыныңкы сүйлөмдөр жасалат. М.:

Береним тийсе колума,
Бейжайым Манас алсын деп,
Беттеше келген душманга.
Бейпайлап мүшкүл салсын деп,

Чаляр тийбес Бээжиндин
Чамасы келип көк жалым.
Кандыгын тартып алсын деп,
Ылайыктап жүргөнмүн.

Мындай каражаттар менен байланышканда, сүйлөмдөгү максаттык маанини ачыгыраак билинип турары байкалат. Бул кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы максат багыныңкы сүйлөмдөр эмне үчүн? Эмнеликтен? Эмне максат менен? Деген суроолорго жооп берип, баш сүйлөмдөгү иштин, кыймыл-аракеттин аткарылыш максатын көрсөтүп турат.

Сыпат багыныңкы сүйлөмдү түзүүчү жана аны баш сүйлөм менен тутумдаштыруучу өнүмдүү жолу–*ып* мүчөлүү чакчыл этиш болуп саналат. М.:

Сүйүндү Манас дардайып,
Чаначтай мурду барбайып,
Көк арстандай чамынып,

Жаратканга жалынып,
Опол-тоодой канкоруң
Ордунан турду камынып.

Мында сыпат багыныңкы сүйлөмдөр кантип? кандайча? Деген суроолорго жооп берип, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн, сыпатын билдирүү

менен, Манас баатырдын образына жандуу элес киргизип турат. Ошондой эле сыпат багыныңкы сүйлөмдү грамматикалык ээси (Манас) бирөө гана (орток маанилүү). Ал сыпат багыныңкы сүйлөмдө берилип, анны баш сүйлөмдө кайталап берүүнүн зарылдыгы болбогондуктан, стилдик максатта айтылган жок.

Багыныңкы сүйлөмдөр бир нече сап болуп кабатталып келгенде, сөз болуп жаткан обьектинин сапаты улам терең ачылып, дааналана берери төмөнкү ыр саптарынан ачык байкалат:

Учкан куш менен жарышып,
Билектей болгон ак чылбыр
Колдорунда карышып,
Талыкпаган тулпарлар
Таманы жерде тарсылдап,
Кара болот ооздук
Көмөкөйдө тарсылдап,

Баскан жери быркырап,
Этек жеңдин баарысы
Арт жагында дыркырап,
Күдүр мойнок белди ашып,
Күдүрөйгөн жер басып,
Асылдан кайдан аянды
Ак-Талааны таянды.

Мындай баяндоочу–ын формасындагы багыныңкы сүйлөмдөр бир нече кабатталган саптарды түзүп, эпоско жагымдуу ыргак берип гана тим болбостон, мазмунунун динамикалуулугун арттыруу менен, баш сүйлөмдө (Ак-Талааны таянды) берилүүчү ойду күчөтүп, мына ушул касиет аркылуу өтө күчтүү эмоционалдык-экспрессивдүү боектуулукка ээ болуп турат.

Жыйынтыктап айтканда, багыныңкы кошмо сүйлөмдөрдүн түгөйлөрүнүн ортосундагы байланыштын синтетикалык жана синтетика-аналитикалык жолдор менен ишке ашары байкалат. Бул кыргыз тилинин синтетикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүгүн түзөт жана кыргыз тилиндеги этиштин жаксыз формалары – атоочтуктар, чакчылдар, кыймыл атоочтуктар жана шарттуу ыңгайдын–са мүчөсү багыныңкы кошмо сүйлөмдүн түгөйлөрүнүн байланышын ишке ашырууда жана түзүүдө активдүү колдонуларын белгилөөгө болот.

Адабияттар:

1. «Манас» энциклопедиясы. - Б.,1995.
2. «Манас» эпосу. С.Каралаевдин варианты боюнча. 1-2-том. - Б.,1995.
3. Мамыров М. «Манас» эпосунун калыптаныш тарыхы. - Б., 2005. Мукасов Ы. Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасы. - Б., 2004.
4. Мусаев Ж. Основные способы компонентов сложноподчиненного предложения в киргизском языке. // Тюркологические исследования. – Ф., 1985.